

Research Paper

Anthropological components of the ritual symbols of Muharram and its functions

Vahid Rashidvash* : Assistant Professor. Department of Social Sciences, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Received: 2024/07/19 PP 1-16 Accepted: 2024/08/20

Abstract

One of the important events that had a deep impact on Iranian Islamic society is the Karbala incident. Undoubtedly, the secret of the durability and deep impact of the Ashura incident should be sought in the quality of this incident and the personalities of the parties involved in it. Ashura rituals are full of meanings and concepts that create identity and cohesion. Today's Muharram rituals are sometimes the same ones that have been inherited from the ancient tradition of Shia societies until today, but parts of it have changed and evolved over time. Religious rites are one of the main components of the culture of societies, which connect people, the cohesion of the community, give identity and create religious values in the community. The anthropological study of Muharram rituals and its symbols, as well as the effect and functions of the symbols, is the most important goal of this article. The working method in this research is using the school of symbolic anthropology and interpretationism, in a qualitative way, in-depth and in-depth study, presence in the research field and direct observation along with participation and interview, which also used documentary and library study. The Muharram ceremony and its symbols strengthen virtues such as courage, anti-tyranny, justice, sacrifice, loyalty and strengthen social cohesion and identity among people. The characters in the month of Muharram and tazee ceremony are a symbol of right and wrong. What is transmitted to the people during the Muharram ceremony is the power of codes and symbols.

Keywords: symbol (sign), rites (rites), mourning, Muharram.

Citation: Rashidvash, V.(2024). **Anthropological components of the ritual symbols of Muharram and its functions.** *Journal of Society and Politics*, Vol 2 , No 6 , Shiraz , PP 1-16..

* **Corresponding author:** Vahid Rashidvash, **Email:** Vah.rashidvash@iauctb.ac.ir , rashidvash@yahoo.com,
Tel: +98 9129058096

Extended Abstract

Introduction

Throughout human history, there have been many tragic events that have had different dimensions and levels in terms of quantity and quality, and naturally had different effects and results in the field of human life. On the occasion of keeping alive the memory of the great incident of Karbala, every year various ceremonies and rituals are held in different parts of Iran and the world. One of the most important pillars of Iran's Shia culture and society, both religiously and culturally, is the category of mourning in the month of Muharram (Rashidvash, 2018; 10-1). Muharram mourning has always been one of the main centers of religiosity for Shiites, and it is considered a way for religious socialization and the new generation and a platform for the reproduction of their social and religious world (Farbad, 2017; 18). Religious symbols in Iran are rooted in people's inner beliefs and religious beliefs, and to understand them, one must look at Islamic culture and art and ancient beliefs before Islam. Because each of the religious symbols sometimes sit in the form of the totality of a ritual, and in some cases, the soul of belief of a ritual or ceremony is placed in this body in connection with a purposeful and thought-out ideal (Mirshekraei, 2013; Shua et al., 2013; 285-53).

Methodology

In this research, the method of research is anthropology (in-depth qualitative research) and research was conducted in two theoretical areas with documentary and library studies and in the practical area with observation, conversation (free conversation and semi-structured interviews) and active participation in Muharram rituals. To collect data in the theoretical part, by reading texts (books and articles) and historical and written documents, files have been removed manually. In the practical part, data collection has been done using interview and observation tools.

Results and discussion

The characters of Muharram are a symbol of right and wrong. According to the belief of Shiites, the family of Hazrat Ali (pbuh) is the bringer of truth and the Umayyad family is a

symbol of falsehood, oppression and injustice. The characters in Ta'ziyeh are recognized by several factors, the type of hadith, narration and message they read and through which they express the purpose and motivation of a good deed. The titles and attributes attributed to these characters are famous. In general, characters in Ta'ziyeh are symbols of saints and saints (Farbad, 2017; 206). Religious religious heroes, who are superior, perfect, powerful and perfect people in the view of the believers of that religious culture, are imitated by their followers (Shiites) and play an inspiring role for them. The most prominent of these symbols of the religious character of the prophets are the imams and the infallible ones. From the point of view of color symbolism and its role and message in the Ashura ceremony, a combination of black, white, red, green, yellow, and to a lesser extent other colors such as blue, azure and the like have always been used, and each color has a meaning and a message. and it is a visual objective sign of a mental and intangible signification. In the Ashura ceremony, Shiites also use various tools, tools and inanimate objects as signs and symbols in the Muharram ceremony. Objects such as flag, flag, symbol, cradle, claw, inscription, coffin, etc... But perhaps the most well-known symbol of Ashura is the huge flags that move ahead of the mourning processions.

Conclusion

The summary of the findings showed that the most symbolic religious ritual in the world (Muharram) has a significant diversity in various symbols, these symbols still have a deep impact on Shiites, and Muharram rituals have positive individual and social functions. In terms of the main and sub-symbolic components, the results showed that the symbols of the personality, especially the personality of Imam Hussein (AS) compared to other symbols of objects, color, place, time, animals, etc... It has a deeper impact and in the next ranks are the symbols of objects. From the point of view of the symbols of time, the first decade of Muharram itself is a significant symbolic time period, but the day of Ashura is the high point of the symbolic time of these rituals, which boils the blood in the veins of every Shiite. Considering the symbolic role of

some places for the believers of this religion, firstly Karbala itself and the shrine of Imam Hussain (a) and Hazrat Abul Fazl (a) and

secondly the shrine of Hazrat Zainab (pbuh) in Syria are the most obvious milestones of inspiration.

References

Holy Quran

1. Ateimasarhan, Haider; Khavariangramsir, Amirreza; Sadeghi, Ali; Kabirzadeh, Mehsa and Haji Ghasemi, Zahra. (2023). Strategic policy of religious tourism with an emphasis on the competitiveness of Shiite holy cities in the Islamic world: a case study of the holy city of Karbala. *Society and Politics Quarterly*, Year 1, Number 2, Shiraz, pp. 35-52. [In Persian]
2. Blokbashi, Ali (2002) Nowruz, the celebration of creation's renewal, Cultural Research Office Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
3. Hosseinabadi, Zahra-Mohammedpour, Marzieh (2016) Reviewing the pictorial symbols of Shiite art in coffee house paintings, two quarterly magazines of Shoshtar Art Faculty, No. 9 and 10, pp. 35-50. 10.22055/PYK.2016.14548 [In Persian].
4. Khalidi, Abu Khaled (2008) Ashura and Mourning Culture, Reflection and Thought Magazine, No. 98. [In Persian]
5. Khodi, Aldo (2006) The Meanings of Lion in Iranian Art, Keta Mah Honar, No. 97 and 98
6. Rashidvash, Vahid (1402) Folklore of Iranian Azeri, Aron Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
7. Rashidvash, Vahid (2018) Anthropological analysis of the religious ceremony of Allah Allah Hasina and the ceremony of putting on Ihram in Maragheh city. *Quarterly Journal of Research in Arts and Human Sciences*, 4th year, 5th issue, 19 series, pp. 1-10. [In Persian]
8. Saeed Madani, Seyed Mohsen (2018) Anthropological Theories, Yazd University Publications, 2nd edition, Yazd. [In Persian]
9. Soltani, Hassan (2023) The role of the culture of sacrifice and martyrdom in the implementation of resistance economy culture engineering from the point of view of the Supreme Leader (Madazla Al-Ali) (*Community and Politics Quarterly*, year 1, number 2, Shiraz, pp. 67-82. [In Persian]
10. Sotoudeh, Hedayatullah (2016) Symbology, Neday Ariana Publications, third edition, Tehran. [In Persian]
11. Siori, Roger (1979) Safavid Iran, translated by: Cambyz Aziz, Center Publications, 7th edition, Tehran. [In Persian]
12. Sattari, Jalal (1974) An entry on mystical cryptology, Center Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
13. Sharbatian, Yaqub (2021) Anthropology and Religious Beliefs, Avai Noor Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
14. Shua, Asghar-Anizadeh, Ali-Haji Mohammad Yari, Ruqieh-Dosti, Shaherzad-Shaisheta Rukh, Elah (2013) Muharram and Safar in the culture of Iranian people, Broadcasting Research Center Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
15. Alirezaei Jahed, Yaqoub (2016) Lamentation and Mourning - a study from the perspective of the Qur'an and Nahj al-Balagheh, Samir Publications, Tehran. [In Persian]
16. Farbad, Mohammad Sadegh (2008) Religious Mournings in Iran, Al-Hadi Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
17. Fakuhi, Nasser (2018) History of Thought and Anthropological Theories, Nei Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
18. Matt Ford, Miranda Bruce (2008) Symbols and signs in the world, translated by: Abolqasem Dadour-Zahra Taran, Al-Zahra University Press, first edition, Tehran. [In Persian]
19. Montazer al-Qaim, Asghar-Keshavarz, Zahra Sadat (2016) Studying the social changes of Ashura mourning ceremonies and rituals in Iran, *Scientific Research Quarterly of Shia Studies*, 15th year, number 58, pp. 37-72. [In Persian]
20. Mirshakrai, Mohammad (2013) Muharram and symbolic signs, Mah and Art Book, No. 75-76. [In Persian]
21. Muhaddi, Javad (1995) Farhang Ashura, famous publications, first edition, Qom. [In Persian]
22. Yahaghi, Mohammad Jafar (2007) Culture of Mythology and Storytelling in Persian Literature, Contemporary Farhang Publications, 4th edition, Tehran. [In Persian]
23. Correspondents Club website.

مقاله پژوهشی

مولفه‌های مردم شناسی نمادهای آئینی ماه محرم و کارکردهای آن

وحید رشیدوش^۱: استادیار گروه علوم اجتماعی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۹ صص ۱-۱۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۳۰

چکیده

یکی از حوادث مهمی که تاثیر عمیقی بر جامعه ایرانی اسلامی داشته است حادثه کربلاست. بی تردید رمز ماندگاری و تاثیر ژرف واقعه عاشورا را باید در کیفیت این حادثه و شخصیت‌های طرفین درگیر آن جستجو کرد. مناسک عاشورا سرشار از معانی و مفاهیمی است که عامل ایجاد هویت و انسجام می‌باشد. مناسک محرم امروزی، گاه بدون تغییر، همان‌هایی است که از سنت کهن جوامع شیعی تا به امروز به ارث رسیده ولی بخش‌هایی از آن در طول زمان تغییر و تحول یافته است. مناسک مذهبی یکی از اجزای اصلی فرهنگ جوامع اند که اتصال دهنده افراد، انسجام بخش اجتماع، هویت دهنده و عامل ایجاد ارزش‌های اعتقادی در اجتماع می‌باشند. کاربرد رمزها و نمادها یکی از مهمترین ویژگی‌های تعزیه می‌باشد. یعنی تقدم معنا بر عمل. مطالعه مردم شناسانه مناسک محرم و نمادهای آن و همچنین تاثیر و کارکردهای نمادها مهمترین هدف این مقاله می‌باشد. روش کار در این پژوهش با استفاده از مکتب انسان شناسی نمادین و تفسیر گرای، به صورت کیفی، مطالعه عمیق و ژرفانگر، حضور در میدان تحقیق و مشاهده مستقیم همراه با مشارکت و مصاحبه بوده که از مطالعه اسنادی و کتابخانه ای نیز استفاده شده است. مراسم ماه محرم و نمادها باعث تثبیت فضیلت‌هایی چون شجاعت، ظلم ستیزی، عدالت خواهی، ایثار، وفاداری شده و انسجام اجتماعی و هویت بخشی را در بین مردم تقویت می‌نماید. شخصیت‌ها در ماه محرم و مراسم تعزیه، نمادی از اولیاء و اشقیاء، حق و باطل هستند. آنچه که در مراسم ماه محرم به مردم انتقال می‌یابد قدرت رمزها و نمادها می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: نماد (نشانه)، مناسک (آیین)، عزاداری، محرم.

استناد: رشیدوش، وحید. (۱۴۰۳). مولفه‌های مردم شناسی نمادهای آئینی ماه محرم و کارکردهای آن. فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۲، شماره ۶، شیراز، صص ۱-۱۶.

مقدمه

در طول تاریخ بشر حوادث تلخ بسیاری رخ داده که به لحاظ کمیت و کیفیت از ابعاد و سطوح گوناگونی برخوردار بوده و طبعاً آثار و نتایج متفاوتی نیز در عرصه حیات انسانی در پی داشته است. به مناسبت زنده نگه داشتن یاد و خاطره حادثه عظیم کربلا، همه ساله مراسم‌ها و آیین‌های مختلفی در نقاط مختلف ایران و جهان برگزار می‌شود. یکی از مهم ترین ارکان فرهنگ و جامعه شیعی ایران هم به لحاظ دینی و هم به لحاظ فرهنگی مقوله عزاداری ماه محرم است (رشیدوش، ۱۳۹۸: ۱-۱۰). عزاداری محرم برای شیعیان همواره یکی از کانونهای اصلی دینداری بوده است و طریقی برای جامعه پذیرد دینی و نسل جدید و بستر بازتولید جهان اجتماعی دینی آنان به شمار می‌آید (فرید، ۱۳۸۷: ۱۸). نشانه‌های نمادین مذهبی در ایران، در باورهای باطنی و اعتقادات دینی مردم ریشه دارند و برای شناخت آنها باید به فرهنگ و هنر اسلامی و باور داشت‌های دیرینه پیش از اسلام نظر داشت. زیرا هر یک از نمادهای مذهبی گاه در قالب کلیت یک رسم می‌نشینند و در مواردی جان مایه اعتقادی رسم یا مراسم در پیوند یک آرمان هدفمند و اندیشیده در این کالبد قرار می‌گیرد (میرشکری، ۱۳۸۳: ۵۳- شاع و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۸۵). در آیین عزاداری محرم نمادهایی مورد استفاده قرار می‌گیرند که نشانگر و بیانگر آن واقعه و حماسه تاریخی

۱. نویسنده مسئول: وحید رشیدوش. پست الکترونیکی: rashidvash@yahoo.com, Vah.rashidvash@iauctb.ac.ir تلفن: ۰۹۱۲۹۰۵۸۰۹۶

اجتماعی هستند. این نمادها و نشانه‌ها اوج شهامت و شجاعت توأم با مظلومیت امام حسین (ع) و یارانش را در اذهان مردم به تصویر می‌کشند. این نماد و نشانه‌ها افکار عزاداران و مردم را به صحنه نبرد در صحرای کربلا کشانده و باعث می‌شوند آنها بعد از حدود ۱۴۰۰ سال، شجاعت و شهادت امام حسین (ع) و مظلومیت خود و یارانش را با تمام وجود درک کنند. حادثه تاریخی عاشورا و کربلا دو وجه دارد، یکی سفید و نورانی و دیگری تاریک و سیاه که هر دو وجه آن در تاریخ بی‌بدیل و بی‌نظیر (یا کم‌نظیر) است. از آنجا که این واقعه یک حماسه عظیم در جهت رضای خدا بوده، در طول زمان، این آیین یادآورنده و نمادهایش، نه تنها رنگ نابخسته بلکه با شور و صلابت بیشتر و پشتوانه مردمی با عظمت‌تر هنوز برگزار می‌شود. مناسک محرم یک جزء بسیار مهم است که قابل توجه می‌باشد. مناسک، نمادها و اعتقادی محرم را می‌توان به شکل سیستمی نگریست و اجزاء آن همچون نمادها مانند رنگ، اشیاء، حیوانات، شخصیت، کلمات، حرکات را مورد مطالعه قرار داد. نتایج این مناسک عبارتند از انرژی و افعال انسانی، خلاقیت (هنرنمایی بازیگران تعزیه، سازندگان نمادهای هنری، عکس، طرح، پرده، کتیبه و خطاطی‌های هنری) ایمان شور و باورها، که هر کدام یک مقوله قابل تعمق و گسترده اند. فرآیندهای نظام مناسکی محرم و عاشورا، فرآیندهای روحانی و روانی فکری هستند که در طی مناسک نمود درونی (در شخصیت افراد) یا بیرونی (کارکردهای اجتماعی) صورت می‌گیرد. در مناسک عاشورا طیفی وسیع از اقدامات نمادین وجود دارد که از آن جمله می‌توان به زنجیر و سینه زنی، غم، علامت و طوق گردانی، گل اندود کردن، افروختن شمع (در شام غربیان) مداحی و نوحه خوانی و وعظ و خطابه، و نهایتاً تعزیه اشاره نمود. جایگاه تعزیه در بین آیین عزاداری مردم آنقدر با اهمیت بوده که گاهی اشیاء خوانان از جمله شمرخوان، در بین مردم مورد نکوهش و گاه برخورد قرار می‌گرفته است. از آن سوی، اثرگذاری صدای حزین اولیاء خوانها، مخاطبان را با مصائب کربلا محسوس کرده و محبوبیت می‌یافته اند. مطالعه مردم‌شناسانه ابعاد مختلف مناسک محرم و نمادهای آن از جنبه اجتماعی، مطالعه تاثیر نمادهای محرم از جنبه کارکردهای فردی، مطالعه معانی، مفاهیم و تفاسیر مردم از نمادهای مناسک محرم از اهداف این مقاله می‌باشند. مناسک و نمادهای ماه محرم چه تاثیری در زندگی افراد ایجاد می‌کند؟ و هر کدام از این مناسک و نمادها بیانگر چه چیزی در جامعه می‌باشد؟ مهمترین سؤالات این مقاله را تشکیل می‌دهد.

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

پیشینه تحقیق

شربتیان (۱۴۰۰) در کتاب مردم‌شناسی و اعتقادات دینی به توضیح مفهوم آیین‌ها، مناسک‌ها، نماد و نشانه‌ها پرداخته و علاوه بر آن اشاره مختصری به اعتقادات مردم در روز و ماه‌های خاصی از جمله محرم از بعد مردم‌شناسی می‌پردازد. مآروند و طاهری (۱۳۹۶) پژوهشی با عنوان «بررسی و مطالعه نمادها در علم‌های مراسم عاشورا در دوره حاضر و پیش از اسلام در ایران» انجام داده اند. مراسم عزاداری ماه محرم و روز عاشورا، از کهن‌ترین آیین‌های مذهبی زنده در دنیا است که از زمان ورود اسلام به سرزمین ایران هر ساله به اجرا در آمده است. منتظر القائم و همکار (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان بررسی تغییرات اجتماعی مراسم و مناسک عزاداری عاشورا در ایران به تغییرات مراسم و مناسک عزاداری که تحت تاثیر اوضاع اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه بودند مورد مطالعه قرار گرفته. مساله اصلی مقاله که با استفاده از مطالعات اسنادی صورت گرفته به میزان تحلیل و فهم منطق تغییرات و تطورات اجتماعی مراسم عاشورا پرداخته است. ستوده (۱۳۹۶) در کتاب نماد شناسی به بررسی و مطالعه نشانه‌ها و نمادها، اسطوره‌ها، نماد زندگی، نماد اعداد و رنگ‌ها و کارکردها آنها پرداخته است. فرید (۱۳۸۷) در کتاب سوگواری‌های مذهبی در ایران به مسوله سوگواری و عزاداری در ایران پرداخته. در این کتاب، پژوهشگر با استفاده از روش کتابخانه‌ای و مطالعات اسناد به تاریخچه عزاداری، نمادها، روضه خوانی و کارکردهای آنها پرداخته است.

مکتب انسان‌شناسی نمادین و تفسیر گرایی

انسان‌شناسی نمادین و تفسیری گرایشی است که از اواخر دهه ۶۰ و اوایل دهه ۷۰ عمدتاً درون انسان‌شناسی فرهنگی آمریکا به وجود آمد و به طور کلی از این باور حرکت می‌کند که فرهنگ مجموعه‌ای از معانی است که از خلال نمادها و نشانه‌ها درک و تفسیر می‌شود و بنابراین برای درک آن باید ابتدا به سراغ تحلیل این نمادها رفت (سعیدی مدنی، ۱۳۹۸؛ ۵۸۷). از لحاظ منطقی انسان‌شناسی نمادین را باید دنباله‌ای از انسان‌شناسی دینی دانست. انسان‌شناسی دینی یکی از قدیمی‌ترین شاخه‌های انسان‌شناسی فرهنگی است که در کنار انسان‌شناسی سیاسی از نسل انسان‌شناسان همواره مورد استفاده بوده است. در واقع آنچه برای مردم‌شناسان قرن نوزدهم اهمیت داشت مقایسه موقعیت دین و سیاست در کنار خانواده و اقتصاد در جوامع بوده است. نخستین مردم‌شناسانی که به موضوع دین پرداختند فریزر و تایلر بودند (فکوهی، ۱۳۹۸؛ ۲۴۹). مکتب انسان‌شناسی نمادین و تفسیری تنها مکتبی فکری انسان‌شناسی که از طریق مطالعه نمادها و نشانه‌ها به شناخت فرهنگ می‌پردازد (سعیدی مدنی، ۱۳۹۸؛ ۵۸۷). نشانه‌شناسی علمی است که هدف خود را در شناخت و تحلیل نشانه‌ها و نمادها

چه آنهایی که به صورت زبان گفتاری یا نوشتاری در آمده اند و چه آنهایی که به صورت غیر زبانی دارند اعم از نشانه‌های فیزیولوژیک، بیولوژیک، نظام‌های معنایی، نظام‌های ارزشی، نمادهای نمادین، جهانبینی‌های گوناگون و حتی همه شکل‌های حرکتی، حالت، موقعیتی خود آگاه یا ناخودآگاه و... اعلام می‌کنند (ستوده، ۱۳۹۶؛ ۱۸). و در این رویکرد توجه اصلی انسان شناسان بر شیوه درک و تفسیر مردم از جهان پیرامون خود است. ماه محرم، در کلیت خود یک نماد است. توجه به این مکتب، عزاداری در عکس العملی بوده در برابر شقاوت. عاشورا نماد حرکتی هدفمند بود. اهدافی متعالی که زندگی را معنا دار و ارزشمند می‌کنند.

روش تحقیق

در این تحقیق روش پژوهش مردم شناسی (تحقیق کیفی ژرفا نگر) بوده و در دو حوزه نظری با مطالعات اسنادی و کتابخانه ای و در حوزه عملی با مشاهده، گفتگو (گفتگوی آزاد و مصاحبه‌های نیمه ساختارمند) و مشارکت فعال در مناسک محرم تحقیق انجام شده است. برای گردآوری داده‌ها در بخش نظری با مطالعه متون (کتاب‌ها و مقالات) و اسناد تاریخی و مکتوب به صورت دستی فیش برداری شده است. در بخش عملی گردآوری داده‌ها با استفاده از ابزارهای مصاحبه و مشاهده انجام یافته است.

بحث و ارائه یافته‌ها

تاریخچه آئین محرم

درباره تاریخچه عزاداری محرم، علامه ابن کثیر دمشقی و علامه ذهبی می‌نویسند: در سال ۳۵۲ هجری قمری معزالدوله ابن بابویه شیعی، مردم شهر بغداد را دستور داد تا لباس سیاه پوشیده، بازار را تعطیل کنند و برای شهادت حضرت حسین ابن علی (ع) ماتم بگیرند. به همین دلیل بعضی از مورخان معزالدوله را بنیان گذار عزاداری محرم می‌دانند. در ایام فاطمیان نیز این روز عاشورا بعنوان روز ماتم تلقی شده و حاکم و سایر کارگزاران حکومتی و مردم، این روز را در سوگواری و عزاداری سپری می‌کردند، بازار تعطیل می‌شد و شعرا و مداحان به نوحه سرایی و بیان حکایاتی در وصف اهل بیت می‌پرداختند» (خالدی، ۱۳۸۶؛ ۲۴۲).

سرمنشا بیشتر رسوم و رفتارهای رایج در عزاداری کربلا را باید حدودی در دوره آل بویه و صفوی جستجو کرد. در واقع حکومت آل بویه نخستین حکومت شیعی در تاریخ اسلام بود. سیاست آل بویه در احیای شاعر شیعه موجب گردید که احساسات واپس زده مردم آشکار شود و سوگواری بر ای شهدای کربلا به طور رسمس احیا گردد و به صورت سنت مرسوم در آید. در سال ۶۵۶ هجری قمری با سقوط دولت بغداد و به قدرت رسیدن حکومت ایلخانان در سرزمین ایران و عراق، فرصت مناسبی برای ترویج و گسترش شیعه و برگزاری مراسم مذهبی آن فراهم شد و با استقبال پادشاه غازان خان از شیعیان و بدنبال آن با رسمی شدن مذهب تشیع در مدت کوتاهی در زمان اولجایتو، مراسم عزاداری و ماه محرم برای امام حسین (ع) و یارانش و همچنین زنده نگه داشتن روز عاشورا، عمومیت یافت (شعاع و همکاران، ۱۳۹۳؛ ۱۸). با ظهور دولت مقتدر صفوی اهمیت ویژه ای به مناسک عاشورا و محرم داده شده و به تدریج با تلفیق دو فرهنگ اسلامی و ایرانی به صورت یکی از ماندگارترین تجلیات فرهنگی ایرانیان درآمد و ماندگار شد (سیوری، ۱۳۷۸؛ ۳۱). در دوران قاجار نیز محرم از جایگاه ویژه ای برخوردار بوده. مجالس عزاداری در عهد قاجار به رغم شیب و فرازهای زیاد هیچ گاه به طور کامل نفوذ خود را در میان توده مردم از دست نداد و در مقاطع مختلف سیاسی و اجتماعی هم چنان اثر گذار بود. به طور کلی از دوران قاجار، عزاداری امام حسین (ع) علاوه بر محرم به ماه صفر نیز تمیم یافت (منتظر القائم و همکار، ۱۳۹۶، ۷۲-۳۷) و بعد از انقلاب اسلامی نیز محرم، عاشورا و مناسک عزاداری امام حسین (ع) یکی از ارکان برنامه‌های مورد حمایت جدی حکومت و شعارها و آرمان‌ها گردیده. عزاداری از مقوله یاد و ذکر است. یاد کسی که به مصیبتی دچار شده است و یاد کسی که به علل طبیعی یا غیرطبیعی از قبیل قتل، حادثه و امثال اینها از دنیا رفته است. شکی نیست که انسان موجودی است که طبیعتا فراموشکار است و نسبت به چیزهایی که توجه به آنها برایش مفید است، دچار غفلت میشود. در این مواقع یادآوری آن مورد انسان را از ابتلا به حوادثی که برایش مضر و یا هلاککننده است، نجات میدهد و از آثار خوب توجه به آن موضوع، بهره‌مند میسازد. یک اصل کلی و یکی از قوانین مهم خلقت این است که غفلت از چیزی که برای سعادت دنیا و آخرت انسان مفید، لازم و ضروری باشد، انسان را دچار خسران دنیایی و یا آخرتی میکند و به همین دلیل لازم است به هر وسیله ممکن او را متوجه آن مهم کرد و غفلت او را برطرف ساخت. عزا در لغت، به معنای صبر و شکیبایی کردن و صبر کردن در مصیبت و سوگی که بر انسان وارد شده است و به تعبیر دیگر اظهار تسلی خاطر به صاحبان مصائب و دعوت از آنان به صبر و شکیبایی و ترغیب ایشان به بردباری و تحمل سختی‌ها و مصائب در جوامع مختلف، عزاداری معمولا در قالب مراسم جمعی، در چند مرحله زمانی پیش آمده است (علیرضایی جاهد، ۱۳۹۵؛ ۱۸۰). در جوامع مختلف، عزاداری معمولا در قالب مراسم جمعی، در چند مرحله زمانی سوم، هفتم، چهلم و... و با آدابی مخصوص برگزار میشود و روی هم رفته، تأثیر بسیار شگرفی در آرامش بخشیدن به افراد داغ دیده دارد. پس از گذشت چهارده قرن از حادثه عاشورا، شرکت کنندگان در عزاداری امام

حسین (علیه السلام) در واقع، خویشتن را مصیبت زده و داغدار آن حادثه بزرگ می‌یابند و با شرکت در این مراسم عملاً به یکدیگر و نیز به صاحبان اصلی مصیبت (اهل بیت علیهم السلام) تسلی می‌دهند. عزاداری امام حسین (ع) یکی از مردمی‌ترین رسم‌های اجتماعی میان مسلمانان می‌باشد. مهمترین شاخصه کربلا وجود قبور مطهر اهل بیت پیامبر (ص) در آن است که باعث شده این شهر قبله گاه عاشقان اهل بیت از سرتاسر این کره خاکی شود که همگان در هر سن و از هر صنف زن و مرد، پیر و جوان و خردسال، با حضور در آن، پیامها و درسهای حماسه حسینی را با عمق جان دریافت می‌کنند.

نمادهای شخصیت

شخصیت‌های ماه محرم نمادی از حق و باطل هستند. بنابر اعتقاد شیعیان خاندان حضرت علی (ع) مبشر حق و خاندان بنی امیه نماد باطل و ظلم و بی‌عدالتی است. شخصیت‌ها در تعزیه به وسیله چند عامل شناخته می‌شوند نوع حدیث، روایت و پیامی که می‌خوانند و از طریق آن هدف و انگیزه کار خوبی را بیان می‌کنند. القاب و صفاتی که به این شخصیت‌ها نسبت داده می‌شود معروف آنهاست. به طور کلی شخصیت‌ها در تعزیه نمادی از اولیاء و اشقیاء هستند (فرید، ۱۳۸۷؛ ۲۰۶). قهرمانان دینی مذهبی که در نگرش معتقدان به آن فرهنگ دینی مذهبی، افرادی برتر، بی‌نقص، قدرتمند و اسوه هستند، مورد تقلید پیروان (شیعیان) آنها قرار گرفته و نقشی الهام بخش را برای آنها قایل می‌شوند. برجسته ترین این نمادهای شخصیت دینی پیامبران بوده و در درجات بعدی امامان، معصومان می‌باشند.

امام حسین (ع): در مناسک عزاداری ماه محرم، اصلی ترین شخصیت نمادین که جلوه ایستادگی حق در برابر باطل است امام حسین (ع) می‌باشد. این شخصیت برجسته و محوری در این آیین اعتقادی، نماد شجاعت و فداکاری در راه اسلام بوده و در بین شیعیان الگو و اسوه پاکبازی، ایستادگی و دلاوری است. این شخصیت امام سوم در باورهای اعتقادی شیعیان نیز هست که در واقعه عاشورا به طرز دردناکی به همراه ۷۲ تن از یارانشان به فیض شهادت نائل می‌گردند. (فرید، ۱۳۸۷؛ ۵۴).

حضرت ابوالفضل عباس (ع): حضرت ابوالفضل نماد وفاداری، مردانگی، ایثار و گذشت در آیین عزاداری محرم است. ایثار در لغت به معنی برگزیدن، غرض دیگران را بر غرض خود مقدم داشتن، از خود گذشتگی، ترجیح و برتری دادن به آنچه مطلوب دیگران است (سلطانی، ۱۴۰۲؛ ۶۷-۸۲). او نماد پیک سپاه اولیا و خاندان اهل بیت در عاشورا است که در راه رساندن آب به آنها دست هایش توسط دشمنان قطع شده. به همین دلیل در نمادهای اشیا هر گاه کاسه آب، مشک، پنجه دست، یا تشبیه ماه در نوحه و اشعار بیاید، ذهن شیعیان معتقد از آن نماد و نشانه و دال‌ها فوراً به یاد مدلول آن یعنی حضرت ابوالفضل (ع) و میزان تشنگی، فداکاری و ایثارشان می‌افتند.

حضرت زینب (س): حضرت زینب که رسالتی سنگین تر از رسالت برادرش به عهده گرفته بود زیرا ایشان بعد از شهادت برادر و یارانش، مبارزه سنگینی را بر علیه یزد و اطرافیان‌ش آغاز کرد. به باور شیعیان، حضرت زینب (س) نماد صبر و استقامت است. ایشان که در مواجهه با مصیبت‌های عظیم و هولناک واقعه عاشورا شکیبایی مثال زدنی ورزیده و با انتقال پیام شهدا به سایرین و رسوا کردن خلیفه سفاک، نام نیکش ماندگار شده بهترین نماد استقامت در سختیها بوده الهام بخش اسرا و مصیبت دیدگان شیعه است.

حضرت علی اکبر (ع): حضرت علی اکبر (ع) فرزند ارشد امام حسین نماد شجاعت در بین جوانان کربلا و همچنین نماد اوج عاطفه پدر فرزندی در عزاداری محرم است. همچنین نماد زهد، شرافت، وارستگی می‌باشد (فرید، ۱۳۸۷؛ ۲۰۹).

حضرت علی اصغر (ع): حضرت علی اصغر (ع) کودک شیرخواره امام حسین (ع) نماد مظلومیت در آیین عزاداری محرم است. در عزاداری‌های محرم، شیعیان با بدست گرفتن گهواره که نمادی از مظلومیت، طفل و نوزاد بودن معصومان، و بی‌گناهی است از آن حضرت یاد نموده و به یاد مظلومیت، تشنگی و عطش آن نوزاد، مادران کودکان خود را در دهه اول محرم بدست گرفته و اشک می‌ریزند.

حضرت قاسم (ع): در مناسک محرم، حضرت قاسم (ع) نوجوان، برادر زاده امام و فرزند امام حسن (ع) نماد تداعی کننده یاد و خاطره برادر امام حسین (ع) یعنی امام حسن مجتبی (ع) می‌باشد. مطابق باورهای شیعیان، آن نوجوان وفادار با شجاعت و دلیری برای حمایت از حق و عمومی خود، به جنگ یزیدیان رفته و با قساوت دشمنان به طرز فجیعی به شهادت می‌رسند (شربتیان، ۱۴۰۰؛ ۲۰۱).

نماد شناسی رنگ‌ها

از منظر نماد شناسی رنگ و نقش و پیام آن در مراسم عاشورا، همواره ترکیبی از رنگ‌های سیاه، سفید، قرمز، سبز، زرد، و به میزانی کمتر رنگ‌های دیگر چون آبی، لاجوردی و امثالهم استفاده می‌شده است که هر رنگ واجد معنا و پیامی بوده و دال عینی بصری بر مدلولی ذهنی و نامشهود است.

رنگ سیاه: رنگ سنتی اسلام رنگ شب است. یعنی رنگ آسودن و انتظار رنگی که با رکن ماده پیوند دارد (ستاری، ۱۳۷۲؛ ۳۵). در بین شیعیان، رنگ سیاه همواره نشانه عزا بوده است و در ماه‌های محرم و صفر، این رنگ به عنوان نشانه‌ای از عزا در بین مردم شهرها و

روستاها شناخته می‌شود. استفاده از پرچم‌های سیاه، جامه‌های سیاه، کتیبه‌های پارچه ای سیاه و امثالهم همگی نماد اند و همگین بودن شیعیان در ایام محرم، از تداعی حادثه جانگدازی است که اتفاق افتاده است. به همین دلیل برای نشان دادن ماتم و حزن از دست دادن انسان‌هایی که برایمان عزیزند در سوگ‌ها از رنگ سیاه استفاده می‌شود. در محرم نیز برای نشان دادن این تالم درونی در فقدان امام حسین (ع) و یارانش که به طرز جگرخراشی به دست اشقیا به قتل رسیده اند از رنگ سیاه فراوان استفاده می‌شود.

رنگ سفید: سفید سمبل خلوص است. رنگ یکپارچه نامحدود و مقدس است (میت فور، ۱۳۸۸؛ ۱۱۱). تضاد رنگ سیاه و سفید نشانه ای از تضاد عالم مادی و عالم ملکوت است. عالم مادی در ذهن شیعیان جایگاه انواع مصائب، رنج‌ها و فراق از خداوند است. رنگ سفید که نشان پاکی، ملکوت و فرشتگان است نقطه مقابل رنگ سیاه بوده و نشانه امید، لطافت، و نماد روح پاک شهدا و اولیا الله است. رنگ سفید نماد فرشتگانی که به باور شیعیان در روز عاشورا برای دلداری، تسکین و همچنین تحسین کار فخر آفرین شهدا و بازماندگان به میان آنها آمده اند. از رنگ سفید نه تنها برای نشان دادن ملائکه و اولیا در تعزیه و پرده‌های شبیه خوانی و امثالهم استفاده می‌شود، بلکه در انتخاب اسب امام حسین (ع) نیز رنگ او را سفید برمیگزینند که اشارتی تلویحی هم به ذوالجناح اسب وفادار و مشهور ایشان باشد، هم قداست و پاکی امام و خاندان عصمت و طهارت را القا نموده و هم در تمهیدات نمایشی مانند چسباندن تیرهای بر بدن اسب و رنگ امیزی با رنگ قرمز یا خون قربانی بر زمینه سفید بدن اسب، جلوه بصری تاثیر گذارتری ایجاد نمایند.

نماد رنگ سفید، عکاس: پژوهشگر، تابستان ۱۴۰۳

رنگ قرمز: رنگ قرمز علاوه بر اینکه نشان دهنده شقاوت، قساوت و سنگدلی سپاهیان یزید در خونریزی خاندان رسالت است، نماد خونخواهی شیعیان و انتقام از ظالمان نیز هست و به همین دلیل بر گنبد بارگاه امام حسین (ع) و حضرت ابوالفضل (ع) همواره پرچم قرمزی در اهتزاز است که فقط در دهه اول محرم بجای آن پرچم سیاه رنگی نصب می‌نمایند. نماد رنگ قرمز خون در این مناسک آیینی، نماد شجاعت و دلیری هم هست. در اذهان باورمندان به عاشورا و فرهنگ غنی اسلامی و مفهوم معاد، رستاخیز و حیات مجدد که در آیاتی چون «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران ۱۶۹) تبلور یافته و جزو ارکان اعتقادی هر مسلمان و شیعه است، رنگ قرمز نشانه بی باکی و دلیری انسان‌هایی است که با اتکا به این باور، از فدا کردن خود و ریخته شدن خونشان در میدان‌های نبرد با تاریکی و شر، پروا و هراسی نداشته و معتقدند در هر صورت پیروزند. همچنین رنگ قرمز، رنگ قدرت، خون و نیروست. قرمز، رنگ «رداء کبریا» است و با قدرت و عمل و گاه نیز با خشم در ارتباط است. قرمز نمادی از شهداست که تجلی آن در لاله‌های سرخ است (حسین آبادی و همکار، ۱۳۹۵؛ ۳۵-۵۰).

رنگ قرمز و قطره‌های خون، عکاس: پژوهشگر، تابستان ۱۴۰۳

رنگ زرد: رنگ دیگری که در مناسک عاشورا کارکرد نمادین دارد رنگ زرد است که نماد تردید و دودلی و اشارت و نشانه ای از تردیدهای حرابین رباحی از فرماندهان سپاه یزید است که در آخرین لحظات وجدانش بیدار شده و نتوانست چنین سفاکی و نبرد غیر جوانمردانه ای را تاب آورده و با فروش شرف انسانی و آزادگی اش شریک جرم ظالم متعدی شود.

رنگ سبز: رنگ سبز در پرچم‌ها، لباس‌ها، علم‌ها، تعزیه و کل شئون مناسک محرم نشان تبار پیامبر (ص) و امامان (ع) و دال بر سرسبزی و برکت درخت گونه زندگی اهل بیت است. علاوه بر آن در فرهنگ سرزمین ما ایران، رنگ سبز نماد و مظهر زندگی و سرسبزی، جاودانگی و نامیرایی، آزادگی و تداعی راست قامتی درخت سرو و همچنین نماد سر زدن دوباره حیات پس از مرگ ظاهری در این دنیا است. در زمان پیغمبر (ص) عباسیان و شیعیان بیرق سبز به کار می‌برده‌اند و نماد خاندان بنی هاشم و رنگ مشکی نماد خاندان بنی امیه و ابوسفیان بوده است.

رنگ سبز، عکاس: پژوهشگر، تابستان ۱۴۰۳

جمع بندی نمادهای رنگ

اینکه تقسیم بندی نشانه‌شناسی این رنگ‌ها از کجا آغاز شده، در روایت‌های تاریخی پاسخ‌های مختلفی ارائه شده است، اما در نهایت این فرم رنگ‌پذیری در مناسک عاشورا و تعزیه و انتخاب رنگ پرچم‌ها و علم‌ها از دیرباز با قاطعیت وجود داشته و نشان دهنده هوشمندی و خلاقیت شیعیان در نماد پردازی با استفاده از رنگ بوده است. از منظر رنگ‌شناسی تعزیه، سه رنگ سیاه، سبز و قرمز، همیشه رنگ غالب بوده است که هنوز هم در بسیاری از خیمه‌ها و تکیه‌های عزاداری پابرجاست. در خصوص قیام خونین عاشورا و شهادت امام حسین (ع) و پیام‌های ایثار، از خودگذشتگی، شهادت‌طلبی و آزادگی و شور و حماسه و رعایت ادب و احترام میان یاران امام، حفظ کرامت انسانی و صلح‌طلبی و هزاران درس زیبا و کارآمد و فرهنگ‌ساز در میان شیعیان وجود دارد که پرچم‌های رنگین سرخ و سبز و سفید، به زیبایی در رساندن

چنین پیام‌هایی به مخاطب بسیار گویا و رسا هستند. رنگ قرمز که قویترین و تاثیر گذارترین رنگ گرم در طیف رنگ‌ها می‌باشد در مناسک محرم بیشترین تاثیر گذاری را نسبت به سایر رنگ‌ها دارد. این رنگ القا می‌کند و پیام می‌دهد که بعضی از ارزش‌ها وجود دارند که آنقدر متعالی و بزرگند که می‌ارزد تا انسان‌ها جانشان را هم در راه آن فدا کنند.

نماد شناسی حیوانات

شیر: مجسمه‌ها و نقش‌های شیر در نمادهای عاشورایی نشان و دال بر شجاعت، دلیری و قدرت امام حسین و یاران با وفای ایشان است که دلیرانه با لب تشنه چون شیرها به جنگ دشمن رفتند و تا پای جان کوشیدند. از سویی دیگر در افسانه‌های فولکلوریک و عامیانه معمولاً قهرمانان ملی و اعتقادی را به شیر تشبیه می‌کنند که استعاره از شجاعت است (رشیدوش، ۱۴۰۲؛ ۱۴۸). از زمان باستان ساخت شیرهای سنگی بر مقبره شجاعان قوم بختیاری نمونه ای از این باور عمومی در میان ایرانیان است. شجاعت شیر، بردباری شتر، زیرکی روباه، بلندپروازی و بی نیازی عقاب، وفاداری سگ، نجابت اسب و امثالهم وجوه تشبیه استعاری این حیوانات در نماد پردازی هاست. شیعیان ایرانی نیز همانند سایر اقوام و ملل از این گونه باورها و روایات افسانه ای در فرهنگ خود داشته و این گونه نماد پردازی‌ها به مناسک اعتقادی محرم نیز راه یافته است. مطابق روایات فولکلوریک شیعی، در روز عاشورا حیواناتی چون شیر برای کمک به امام حسین^(ع) به کربلا آمدند اما ایشان نپذیرفته و تن به قضا و اراده الهی داده لذا بعد از شهادت ایشان، این حیوانات در غم از دست دادن این انسان بزرگوار گریسته اند. از سوی دیگر با توجه به لقب امام علی^(ع) که در فرهنگ اسلامی و شیعی مشهور به اسد الله (شیر خدا) می‌باشد، نماد شیر در مناسک محرم به نوعی یک اشارت به محزون بودن پدر بزرگوار امام حسین^(ع) و یا نماد میراث شجاعت علوی در آن خاندان، و یا آمدن آن شیر عالم معنا، به کمک فرزندان و نوادگانش در روز واقعه بوده است (خودی، ۱۳۸۵؛ ۹۸).

شتر: اهل بیت امام و یارانش را شترهایی از کربلا به سوی شام حمل کرده و انتقال داده اند. چون پس از ظهر عاشورا، زنان و کودکان داغدار و اسیر اشقیا گشته را به شام برده اند. بدین جهت در مناسک عاشورا، نقش نماد شتر تداعی گر آن وضعیت حزن انگیز و ناگوار است. نمادی از مظلومیت خانواده و اهل بیت امام^(ع) و به اسارت رفتن حضرت زینب (س) و سایر بازماندگان آن واقعه جانگداز که با آن تلاش با آن ستم دیدگان همذات پنداری نمود و متاثر شوند. پیام نماد شتر اوج بردباری و شکیبایی در شرایط سخت است.

نماد شتر در ماه محرم، عکاس: پژوهشگر، تابستان ۱۴۰۳

کبوتر: بنا به روایت‌ها، پس از طوفان شدید، نوح کبوتری را برای فرو نشستن آب و پیدا شدن خشکی فرستاد و کبوتر شاخه درخت زیتونی را همراه خود آورد. در فرهنگ ایرانی از کبوتر به عنوان پیک، نامه بر و قاصدک یاد شده است (یا حقی، ۱۳۸۶؛ ۶۶۲). کبوتر نشانی از مظلومیت، پاکی و خبررسانی شهادت حضرت امام حسین^(ع) است. در روایات چنین آمده که کبوتران با آغشته کردن پرهای خود به خون شهدای کربلا، خبر این واقعه را به مدینه رساندند (فربد، ۱۳۸۷؛ ۹۵). کبوتر به عنوان زائر حرم، از نمادین این پرنده می‌باشد و پرواز هر پرنده ای در آسمان تداعی گر پرواز روح شهدا از خاک بر افلاک است. کبوتر همچنین نماد معصومیت، بی آزاری و صلح طلبی است و این نماد به

شیعیان معتقد به لطافت و معصومیت امام حسین^(ع) و یاران وفادار شهیدش در کربلا این پیام را القا می‌کند که آنها نیز معصوم، مظلوم و پاک و مطهر بوده و به سوی آسمان‌ها و بهشت بال و پر زده و به وصال محبوب رسیده‌اند.

اسب: اسب همیشه برای انسان همدمی محبوب، نجیب و وفادار بوده و این ویژگی اش به شکل نمادین یادآور نجات لشکر امام حسین^(ع) و یارانش می‌باشد. البته در انتخاب اسب‌های اولیا و اشقیا در تعزیه هم همیشه رنگ سفید را برای اسب سپاه حق بر می‌گزینند تا تداعی گر پاک و قداست گروه راستان و شهیدان باشد. همچنین اسب سفید نماد ذوالجناح اسب واقعی امام در روز نبرد عاشورا هم هست که یادآور صحنه‌های دردآور کربلا است. طبق روایات شیعی، وقتی تیرهای دشمن بر بدن مبارک امام فرود می‌آیند، اسب ایشان متاثر شده و وفادارانه و محزون بر بالین ایشان حاضر شده و اشک از دیدگانش جاری می‌شود (محدثی، ۱۳۷۴: ۱۸۰).

نماد اسب سفید، عکاس: پژوهشگر، تابستان ۱۴۰۳

طاووس: در تفکر اسلامی طاووس نمادی از حضرت مهدی^(ع) می‌باشد که در روضه الجنان به زیبایی در میان مؤمنان خواهند درخشید. به همین دلیل گاه در تکایا و هیات‌ها و همچنین در پرده ای شبیه خوانی از این نماد استفاده می‌شود. شیعیان معتقدند که در محرم عزادار اصلی امام زمان (عج) است که برای قتل اجداد و فامیل و بستگان خود (امام حسین^(ع)) و یارانش) سوگوار بوده لذا طاووس را نماد آن جناب و حزن شان برگزیده‌اند. همچنین برای تزیین علامت‌ها و کلاه خود بازیگران نمایش‌های آئینی نیز از پرهای طاووس استفاده می‌کنند. پر نمادی از پرواز است لذا با دیدن پر به یاد پرواز روحانی و معنوی شهدا هستیم. پرهای طاووس (امروزه مصنوعی) قرمز یا سبز نصب شده بر علامت‌ها در مناسک محرم نماد خونین بودن حادثه و شهادت است. گاه بر علامت‌ها پرهای سفید نصب می‌کنند که نماد و نشان دهنده مقام پاکان و صالحان یعنی اولیا و شهدا و همچنین فرشتگان است.

نماد طاووس، عکاس: پژوهشگر، تابستان ۱۴۰۳

نماد پر طاووس، برگرفته از سایت باشگاه خبرنگاران

نمادهای اشیا

شیعیان در مراسم عاشورا از ادوات، ابزارها و اشیای بی جان مختلفی نیز به عنوان نشانه و نماد در مراسم محرم استفاده می‌کنند. اشیایی چون بیرق (پرچم)، کُتل، علامت، گهواره، پنجه، کتیبه، تابوت و... اما شاید شناخته شده‌ترین نماد عاشورا، علم‌های عظیمی باشد که در پیشاپیش دسته‌های عزاداری به حرکت در می‌آیند.

بیرق و علم: از جمله مهم‌ترین و عینی‌ترین اشیا نمادینی که در مراسم محرم استفاده می‌شود، علم‌ها و بیرق‌ها می‌باشند. از دیرباز تاکنون، علم در هر شکل و نوعی یکی از شاخص‌ترین نمادهای ایام عاشورا و محرم تلقی شده و به نوعی می‌توان گفت که بارزترین معرف فرهنگ عاشورایی علم است. علم در اغلب موارد حالتی مقدس پیدا نموده به گونه‌ای که اشخاص با مشاهده این علم‌ها که نماد راست قامتی و عظمت امام حسین^(ع) و هر شهید راه حق است دچار احساس احترام و افتخار می‌شوند. احساس احترام به راست قامت‌ترین افراد عالم تشیع و احساس افتخار به این که چنین راستانی و چنین قهرمانان داستانی به آن بلندی و عظمت حماسی در جامعه شیعی پدیدار شده اند. همچنین شیعیان همزمان ترکیبی از احساسات خشوع و فروتنی و احترام به آن نماد (علم) را نیز درک و تجربه می‌کنند. علت این امر این است که آن علم به نوعی روح آنها را با رفتارهای اجتماعی، دینی و اخلاق اسلامی پیوند می‌دهد. گونه دیگری از ارتباط نمادین درخت و علم راه، در تقلید نقش و شماتیک درخت سرو در علامت‌های عاشورایی می‌بینیم. علامت‌ها نیز نوعی علم هستند که در ساخت آن از الگوی درخت سرو که حالتی صلیبی و متقارن دارد استفاده شده است.

علم محرم در شهر ستان مراغه استان آذربایجان شرقی، عکاس: پژوهشگر، تابستان ۱۴۰۳

نخل: نخل‌های عاشورایی حوزه کویبر که از دل سروهای عزا برآمده اند، نشان جماعت، محله، گروه و دسته‌ها هستند. نخل، نشان نمادین تابوت در برگیرنده پیکر سالار شهیدان امام حسین^(ع) است. نخل‌گردانی، مراسمی است که شیعیان برخی مناطق به عنوان تشییع نمادین پیکر امام حسین^(ع) در عزاداری روز عاشورا برگزار می‌کنند. در این مراسم اتاقکی شبیه تابوت با پوشش سیاه و آراسته با انواع شال‌های رنگارنگ و آیینه در حسینه‌ها، تکایا و محل‌هایی که در آن عزاداری محرم برگزار می‌شود توسط مردم حمل می‌گردد (شعاع و همکاران، ۱۳۹۳؛ ۴۳۱). نخل‌گردانی بیشتر در شهرها و آبادی‌های اطراف کویبر مرکزی ایران رواج دارد.

طوغ: در برخی از شهرها طوغ‌های بزرگی همراه دسته‌های عزادار حمل می‌شوند که نوعی دیگر از علم‌های مناسک محرم بشمار می‌روند. طوغ گونه ای از علم است که در آن اجزای فلزی و فولادین بکار رفته و بر آنها آثار متنوعی از انواع هنرهای سنتی و دستی از فلزکاری، خطاطی، نقاشی و مانند اینها به چشم می‌خورد. همچنین آنها را گاه با پارچه‌ها و زیورهای گوناگون دیگری نیز می‌آرایند. طوق‌ها صورت‌های تحول یافته همان علم‌های چوبین بشمار می‌روند. طوق گاه نشان و معرف شخصی است که بانی ساختن آن شده است. توغ (یا توق، طوق، طوغ) میله ای است که در قدیم بر سر آن منگوله ای از دم اسب می‌آویخته و برای تعیین مکان گرد آمدن سپاه از آن استفاده می‌کردند. رواج توغ در دوره صفویه نیز ادامه داشته. در ایران از دوره صفویه به بعد استفاده از توغ در مراسم محرم متداول گردیده و توغ‌ها را افراد معینی از محله‌ها با آداب خاصی حمل نموده و این نوعی امتیاز به شمار می‌رفته و شیعیان آنرا نماد وفاداری به امام علی^(ع) می‌دانند (سیوری، ۱۳۷۸؛ ۱۵۷).

شمشیر: از دیگر ابزار آلات محرم که در عزاداری‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد شمشیر است. شمشیر بعنوان یک ابزار جنگی وسیله قتل شهدا در کربلا بوده و نماد خونریزی، نبرد، و قدرت است. در عزاداری محرم که برگرفته از حماسه عاشورا بوده و پیام و شعارش پیروزی خون بر شمشیر است از شمشیر در کنار خون و رنگ قرمز استفاده می‌کنند (بالاخص در تعزیه‌ها) تا خاطره آن نبرد تاریخی روشنایی با تاریکی در اذهان سوگواران زنده بماند. این نماد کارکرد دو گانه و پیام رسانی متضاد دارد (جاهد، ۱۳۹۵؛ ۲۰۶).

پره‌های رنگی: بالای تیغه‌های علم، با پره‌های رنگی تزئین می‌شود که اصولاً در سه رنگ قرمز، سفید و سبز و گاه رنگ‌های دیگر (آبی، زرد و ...) هستند. همچنین بر کلاهخود بازیگران تعزیه نیز با نصب پرهایی به رنگ جامه هایشان، شخصیت و کارکرد خیر و شر را از نظر نمادین برای تماشاگران مشخص می‌نمایند. پر سبز نشانگر سید بودن امام حسین و اهل بیت او، پر قرمز نشانگر رشادت ایشان و پر سفید نمایانگر صلح در نفس دین مبین اسلام است. البته هر گاه از پر قرمز بر کلاهخود بازیگر نقش شمر یا سایر اشقیاء استفاده شود نماد خونریزی و قساوت آن گروه است و در تقابل با پره‌های سبز و سفید قرار می‌گیرد که نماد اولیاء، شهدا و فرشتگان هستند.

پر سفید، عکاس: پژوهشگر، تابستان ۱۴۰۳

زنجیر: عموماً انجام مراسم عبادی و عزاداری ماه محرم در زنجیرزنی تبلور یافته است که سابقه تاریخی و رواج آن به عنوان یکی از اسباب عزاداری به قرن یازده هجری مربوط می‌شود. این آیین همچنین در میان اعضای چندین فرقه مدیترانه‌ای، مانند بعضی فرق مصری و رومی نیز انجام شده است. در مراسم عزاداری ماه محرم، عزاداران به صورت گروهی در دسته‌های عموماً منظم و بعضاً نامنظم با زنجیر به

پشت خود می‌کوبند (فربد، ۱۳۸۷؛ ۲۰۳). زنجیرهای سنگین‌وزن به افراد بزرگسال اختصاص داشته و عموماً افراد کم سن و سال از زنجیرهای سبک استفاده می‌کنند. گاه عزاداران بعضی از رشته‌های زنجیر خود را از حلقه‌های زرد رنگ انتخاب می‌کنند که این نوع زنجیر صرفاً به جهت زیبایی رنگ آن مورد استفاده قرار می‌گیرد.

طبل: طبل از هزاران سال قبل ابزار اطلاع رسانی و تهییج سپاه خودی و همچنین ابزاری برای ایجاد رعب در لشکریان دشمن بوده و در جنگ‌ها و اعلان خبرهای مهم مورد استفاده قرار می‌گرفته است. طبل زدن انواعی دارد و طبل یورش (حمله)، طبل فتح و ظفر و پیروزی، طبل اعلان خطا، و طبل عزا تفاوت‌هایی دارند که برای آشنایان با فرهنگ و نمادهای صوتی موسیقایی آیین محرم قابل درک و رمز گشایی است. در دسته‌های عزاداران حسینی همواره طبل و یا طبل‌هایی کوچک و بزرگ وجود دارد که با نواختن آنها هم شور و هیجان ایجاد می‌کنند و هم در هماهنگی با نوحه خوان‌ها، نقش سرضرب‌گیری و تنظیم ریتم سینه زنی و زنجیر زنی و یا حرکت را بر عهده دارد. عزاداران حسینی آنرا برگزیده اند و نماد اعلام خبری هولناک و بزرگ یعنی قتل خاندان نبوت یعنی امام حسین (ع) و یارانشان می‌باشد. در هیات‌های عزاداری ماه محرم این طبل‌ها را تا پاسی از شب به صدا در می‌آوردند که گاه به علت سلب آرامش از بیماران، کودکان، پیرها و اقلیت‌های مذهبی، نیروی انتظامی استفاده از آنها را بعد از ساعاتی از شب ممنوع شمرده و برخورد می‌نمایند.

سجاده: سجاده پارچه‌ای با ابعاد کوچک (در حدود یک متر مربع و مستطیل شکل) است که نمازگزاران برای اطمینان از تمیز بودن محل نماز خواندن مورد استفاده قرار داده و جنس آن از گلیم، مخمل و یا سایر پارچه‌ها و نسوج زیبا با نقش و نگارهای آیینی مختلف است. در هیات‌های عزاداری محرم از پارچه‌ای به ابعاد (بزرگتر از سجاده نماز) دو الی ۶ متر در مناسک استفاده می‌کنند که به نظر می‌رسد احتمالاً صورت تغییر شکل یافته همان بیرق از لحاظ کارکرد دولتی باشد که با گذشت زمان در میان مردم نقاط مختلف تطور یافته و جنبه‌ای مذهبی یافته است. سجاده را دسته‌های عزاداری پیشاپیش دسته حرکت می‌دهند تا مشخص نمایند عزاداران کدام مسجد، محله یا هیات می‌باشند. سجاده به نوعی نماد هویت بخش گروه عزادار و انتساب و اتصال آنها به یکی از شهدای کربلا می‌باشد و کارکرد نمادینش بسیار قوی است. گویی این نماد به ضمیر ناخودآگاه معتقدان و اعضاء آن دسته القا می‌نماید که ما خاص و متمایز با سایر دسته‌ها بوده و اگر چه در یک وحدت کلی باتمام عزاداران شیعی قرار داریم ولی نشان و شاخص ویژه خود را نیز داریم. به نوعی گویی درک وحدت در حین درک کثرت را با این نماد تجربه می‌کنند.

گهواره: طبق باورهای شیعیان، حضرت علی‌اصغر (ع) کودک شیرخواره‌ای بوده که در روز عاشورا در گهواره به دست دشمن به شهادت می‌رسد. از این رو عزاداران حسینی به یاد آن طفل و تداعی او از نماد گهواره استفاده کرده و گهواره‌ای را در میان دسته‌جات عزاداری حرکت می‌دهند. گهواره نمادی بر اوج مظلومیت و بی‌گناهی شهدای کربلاست. شیعیان باورمند معتقدند که واسطه قرار دادن آن طفل در هنگام طلب حاجاتشان از خداوند، در اجابت دعا موثر می‌باشد. گهواره بیشتر با رنگ سبز پوشش داده می‌شود.

پنجه: این نماد که مانند پنجه بریده شده یک دست انسان است گاه به شکل فلزی منفرد و گاه در درون کاسه‌آبی به رنگ‌های نقره‌ای و طلایی ساخته شده و گاه با استفاده از اسپری رنگ، ریختن شن و ماسه رنگی قرمز، یا گل و... بر روی لباس‌ها، خیمه‌ها و کتیبه‌ها نقش می‌بندد. این نماد یادآور حدیث مشهور آل کسا و پنج تن اولیا یعنی پیامبر اکرم (ص)، امام علی (ع)، حضرت فاطمه (س) و امام حسن (ع) و امام حسین (ع) می‌باشد که به اعتقاد شیعیان خاندان رسالت، رکن اعتقادی این مذهب و اولین عزاداران عاشورا می‌باشند. پیام دیگری که این نماد در جان شیعیان القا می‌کند حالت دست استغاثه و یاری طلبیدن است که به سوی آسمان کشیده شده. همچنین این نماد اشارتی به داستان بریده شده حضرت عباس قبل از مرگشان است که برای آوردن آب جهت اهل بیت رفته بودند و با ابراز شجاعت بی نظیر در عین تشنگی، قبل از سیراب شدن سپاه حق، لب به آب نمی‌زنند تا تشنه کشته می‌شوند (بلوکباشی، ۱۳۸۰؛ ۱۰۰).

پنجه، برگرفته از سایت باشگاه خبرنگاران

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

جمع بندی یافته‌ها نشان داد که نمادین‌ترین آیین مذهبی جهان (محرم) هم دارای تنوع چشمگیری در نمادهای گوناگون است، هم این نمادها هنوز تاثیر گذاری عمیق بر شیعیان دارند و هم مناسک محرم کارکردهای مثبت فردی و اجتماعی دارد. از نظر مولفه‌های اصلی و فرعی نمادین، نتایج نشان داد که نمادهای شخصیت بالاخص شخصیت خود امام حسین^(ع) نسبت با سایر نمادهای اشیا، رنگ، مکان، زمان، حیوانات و... تاثیر گذاری عمیق‌تری داشته و در مراتب بعدی نمادهای اشیا قرار دارند. در نمادهای اشیا نیز تاثیر گذاری به ترتیب علامت‌ها، علم‌های بلندتر و پنجه تاثیر گذاری و الهام بخشی بیشتری برای افراد شیعه دارد. از نمادهای حیوان، اسب و شتر بیشترین پیام‌رسانی و تاثیر را دارند. از منظر نمادهای زمان، خود دهه اول محرم بعنوان یک مقطع زمانی نمادی قابل توجه بوده ولی روز عاشورا نقطه اوج زمان نمادین این مناسک است که خون را در عروق هر شیبه‌ای به جوش می‌آورد. با توجه به نقش نمادین بعضی مکان‌ها برای معتقدان به این مذهب، در درجه اول خود کربلا و بارگاه امام حسین^(ع) و حضرت ابوالفضل^(ع) و در درجه بعدی حرم حضرت زینب(س) در سوریه بارزترین نقطه عطف الهام بخشی اند. در واقعه کربلا حضرت ابوالفضل^(ع) علمدار سپاه اندک ولی وفادار امام حسین^(ع) بود که وظیفه آوردن آب (سقائی) را هم بر عهده داشت. به علت زیبایی چهره، او را قمر(صورتی همچون ماه) بنی هاشم نیز نامیده اند لذا هرگاه در تصاویر و حجم‌ها از عناصر پرچم، کاسه آب یا ماه استفاده شود، مخاطب شیعه بسرعت از این نمادها و دال‌ها به یاد معنا، مدلول، و قهرمان نشانه گذاری شده یعنی حضرت عباس^(ع) می‌افتد. این نمادها، ایثار قهرمانی جوانمرد و از خود گذشته را تداعی و متجلی می‌کنند. جوانمردی که در عین تشنگی بخاطر دیگر یاران و خانواده تشنه مانده، دلش نیامد که قبل از آنها آب بنوشد و نوشید تا تشنه شهید شد. ولی در مراتب بعدی در ایام محرم تکایا، هیات‌ها و حسینیه‌ها و مساجد به عنوان مکان‌های نمادین اجرای این مناسک قابل توجه بوده. از نمادهای کلمه که به اشکال شعار و نقل قول ائمه، مرثیه، زیارت نامه، شعر فاخر، شعر مناسبتی و آیینی، نثر، و... در خطابه‌ها، نقاشی‌ها و خطاطی‌ها، نقوش کتیبه و پرچم، فلزکاری بر طوغ‌ها و علامت و تابوت و نخل، و... متجلی می‌شوند. از بین نمادهای رنگ نیز نتایج گویای این بود که رنگ سیاه دقیق‌ترین پیام‌رسانی نمادین و به ترتیب رنگ‌های قرمز و سبز قدرتمندترین تاثیرگذاری و نفوذ را داشته اند. سایر رنگ‌ها همچون زرد، آبی و... با آنکه در طراحی لباس‌های بازیگران تعزیه و پرهای نصب شده بر کلاهخود آنها و همچنین علامت‌ها کاربرد دارند ولی بیشتر از جنبه زیبایی بصری و یا تمایز نقش‌ها مورد توجه بود و حالت الهام بخشی نمادین ندارند. در این میان رنگ سفید یک استثنا است و در تعزیه‌ها هنگامیکه با نصب پرهای سفید بر کلاهخود به صورت بال برای بازیگران نقش فرشتگان استفاده می‌شوند واجد قدرت الهام بخشی می‌شوند. البته این قدرت الهام بخشی نسبت به رنگ قرمز بسیار ضعیف‌تر و از رنگ سیاه و سبز نیز در پیام‌رسانی ضعیف‌تر عمل می‌نماید. در دسته‌های عزاداری محرم از ابزارها و ادوات گوناگونی استفاده می‌شود که پیشنهادها، کارکردها و نام‌های متنوعی داشته و در مراحل مختلف این مناسک از آنها استفاده می‌شود. برخی از این اشیاء و ابزارها در ورودی و فضاهای داخلی مساجد، حسینیه‌ها و تکیه‌ها (سردر و کناره‌ها) نصب می‌شوند، برخی را (چون علم و کتل‌ها) پیشاپیش دسته‌های عزادار حمل کرده و حرکت می‌دهند، شماری در میان دسته‌ها حمل می‌شوند و تعدادی نیز در انتهای این دسته‌ها گردانیده می‌شوند که همگی از جمله نمادها و نشانه‌های آیین عزاداری محرم بشمار می‌روند. بیرق‌ها و کتیبه‌هایی که با رنگ‌های قرمز، مشکی و سبز در این مکان‌ها دیده می‌شوند از نظر نمادین بیانگر عزاداری، اندوه و سوگواری بر

کشته شدن امام و یارانش، نماد انتقال پیام ریختن خون شهداء، شهادت، حماسه، جان فشانی و رشادت و نماد جاودانگی و شهیدان راه حق و عدالت بعلاوه نژاد پیامبر^(ص) از پیش از اسلام تا به امروز بیرق(پرچم)، نماد اتحاد در میان مردمان بوده و در میدان جنگ، هویت را نشان داده و عامل همبستگی و قوت قلب جنگجویان بوده است. از همین روی طرفین نبرد همواره سعی و جد بلیغ می‌ورزیدند تا پرچمدار را از پای درآورند زیرا کشته شدن او و سقوط پرچم، نماد شکست بود. علم نیز که یکی دیگر از نمادهای این آیین بوده و در جلوی هیئت‌ها و دستجات عزاداری به حرکت در آورده می‌شود نماد گویای مفاهیمی عمیق از فرهنگ شیعی می‌باشد. علم نماد حق طلبی شیعه است که هیچ وقت پوشیده و پنهان نمی‌ماند.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. اطعمه سرخان، حیدر؛ خاوریانگرمسیر، امیررضا؛ صادقی، علی؛ کبیرزاده، مهسا و حاجی قاسمی، زهرا. (۱۴۰۲). سیاست‌گذاری راهبردی گردشگری مذهبی با تأکید بر رقابت پذیری شهرهای مقدس شیعیان جهان اسلام: نمونه موردی شهر مقدس کربلا. فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۱، شماره ۲، شیراز، صص ۳۵-۵۲.
۳. بلوکباشی، علی (۱۳۸۰) نوروز جشن نوزایی آفرینش، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ اول، تهران.
۴. حسین آبادی، زهرا- محمد پور، مرضیه (۱۳۹۵) بررسی نمادهای تصویری هنر شیعی در نقاشی قهوه خانه ای، دو فصلنامه پیکره دانشکده هنر شوشتر، شماره نهم و دهم، ص ۳۵-۵۰. 10.22055/PYK.2016.14548
۵. خالدی، ابوالخالد (۱۳۸۶) عاشورا و فرهنگ عزاداری، مجله بازتاب اندیشه، شماره ۹۸.
۶. خودی، الدوز (۱۳۸۵) معانی نماین شیر در هنر ایران، کتا ماه هنر، شماره ۹۷ و ۹۸
۷. رشیدوش، وحید (۱۴۰۲) فرهنگ عامه آذری‌های ایران، انتشارات آرون، چاپ اول، تهران.
۸. رشیدوش، وحید (۱۳۹۸) تحلیل مردم شناختی مراسم مذهبی الله الله حسینیه وینا مراسم احرام بستن در شهرستان مراغه، فصلنامه پژوهش در هنر و علوم انسانی، سال چهارم، شماره پنجم، پیاپی ۱۹، ص ۱-۱۰.
۹. سعید مدنی، سید محسن (۱۳۹۸) نظریه‌های انسان شناسی، انتشارات دانشگاه یزد، چاپ دوم، یزد.
۱۰. سلطانی، حسن (۱۴۰۲) نقش فرهنگ ایثار و شهادت در اجرای مهندسی فرهنگ اقتصاد مقاومتی از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی) فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۱، شماره ۲، شیراز، صص ۶۷-۸۲
۱۱. ستوده، هدایت‌الله (۱۳۹۶) نماد شناسی، انتشارات ندای آریانا، چاپ سوم، تهران.
۱۲. سیوری، راجر (۱۳۷۸) ایران عصر صفوی، ترجمه: کامبیز عزیز، انتشارات نشر مرکز، چاپ هفتم، تهران.
۱۳. ستاری، جلال (۱۳۷۲) مدخلی بر رمزشناسی عرفانی، انتشارات مرکز، چاپ اول، تهران.
۱۴. شربتیان، یعقوب (۱۴۰۰) مردم شناسی و اعتقادات دینی، انتشارات آوای نور، چاپ اول، تهران.
۱۵. شعاع، اصغر- آنی زاده، علی- حاجی محمد یاری، رقیه- دوستی، شهرزاد- شایسته رخ، اله (۱۳۹۳) محرم و صفر در فرهنگ مردم ایران، انتشارات مرکز تحقیقات صدا و سیما، چاپ اول، تهران.
۱۶. علیرضایی جاهد، یعقوب (۱۳۹۵) نوحه سرایی و عزاداری- پژوهشی از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه، انتشارات مشهور سمیر، تهران.
۱۷. فرید، محمد صادق (۱۳۸۷) سوگواری‌های مذهبی در ایران، انتشارات الهدی، چاپ اول، تهران.
۱۸. فکوهی، ناصر (۱۳۹۸) تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان شناسی، انتشارات نی، چاپ اول، تهران.
۱۹. میت فورد، میراندابروس (۱۳۸۸) نمادها و نشانه‌ها در جهان، ترجمه: ابوالقاسم دادور- زهرا تاران، انتشارات دانشگاه الزهراء، چاپ اول، تهران.
۲۰. منتظر القائم، اصغر- کشاورز، زهرا سادات (۱۳۹۶) بررسی تغییرات اجتماعی مراسم و مناسک عزاداری عاشورا در ایران، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه شناسی، سال پانزدهم، شماره ۵۸، ص ۳۷-۷۲.
۲۱. میرشکریایی، محمد (۱۳۸۳) محرم و نشانه‌های نمادین، کتاب ماه و هنر، شماره ۷۵-۷۶.
۲۲. محدثی، جواد (۱۳۷۴) فرهنگ عاشورا، انتشارات معروف، چاپ اول، قم.
۲۳. یاحقی، محمد جعفر (۱۳۸۶) فرهنگ اساطیر و داستان واره در ادبیات فارسی، انتشارات فرهنگ معاصر، چاپ چهارم، تهران.
۲۴. سایت باشگاه خبرنگاران